

## ՎԱՀԱՆ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու  
Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական  
ինստիտուտ – Մատենադարան  
vterghevondian@gmail.com*

### ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱՍՈՐԻՔԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋԱԼԱԼ ԱԼ-ԴԻՆԻ ԴԵՄ ԴԱՇԻՆՔԻՆ

XI-XIV դդ. դարերը (սելջուկյան և ապա մոնղոլական տիրապետության դարաշրջան) Մերձավոր Արևելքում նշանավորվում են շրջադարձային պահերով, որոնք բխստորոշ են տարածաշրջանի երկրների համար: Դրանք առաջին հերթին մի քանի վճռական ճակատամարտեր են, որոնք կշեռքի նժարը այս կամ այն կողմ թեքելով պայմանավորել են տեղի պետությունների ճակատագիրը հաջորդող մի քանի տասնամյակների համար: Դրանցից են 1071 թ. Մանասկերտի ճակատամարտը, երբ սելջուկները վճռական առավելություն ստացան բյուզանդացիների հանդեպ, կամ 1243-ի Քյուսե Դաղի (Չմանկատուկի) ճակատամարտը, երբ մոնղոլները ջախջախիչ հարված հասցնելով Իկոնիայի սելջուկներին, տեր ու տիրական դարձան Մեծ Հայքում, Փոքր Ասիայում ու հարևան երկրներում: Սակայն ոչ պակաս ուշադրության են արժանի այդ դարաշրջանի ևս մի քանի բխստորոշ ճակատամարտեր:

Խոսքը առաջին հերթին 1230 թ. Երզնկայի<sup>1</sup> (կամ Յասի Չիմենի) ճակատամարտի մասին է, երբ փոքրասիական սելջուկների ու Այյուբյանների միացյալ զինուժը վերջնականապես ջախջախեց շուրջ վեց տարի ողջ տարածաշրջանը ահ ու սարսափի մեջ պահող Ջալալ ալ-Դինի խորեզմյան բանակը: Վերջինիս հաղթանակի դեպքում առաջին հերթին նվաճման վտանգի առաջ էին կանգնելու Այյուբյանների տիրույթները Ջազիրայում (Վերին Միջագետք)՝ Մոսուլ կենտրոնով և Վանա լճի ավազանում՝ Խլաթ կենտրոնով:

Կարելի է ասել, որ գոյություն չունեին միասնական ու կենտրոնաձիգ

<sup>1</sup> Այս ճակատամարտը առավել հայտնի է Յասի Չիմենի ճակատամարտ անունով, որը մի գյուղ է Երզնկայի մոտակայքում: Մենք հետևել ենք ֆրանսիացի նշանավոր արևելագետ Ռընե Գրուսեին, որն այն կոչել է «Երզնկայի ճակատամարտ», տե՛ս **René Grousset**, 2006 (1936,1991), 382-383.

Այյուբյան պետություն: Դա փաստորեն մի շարք պետությունների “համադաշնություն” էր, որի մեջ հատկապես խոշոր միավորներ էին 3-4-ը, իսկ սրանց մեջ գերագահ էր համարվում Եգիպտոսի սուլթանը, թեև դա էլ երբեմն ձևական բնույթ էր կրում: Դամասկոսը, Հալեպը, Համան, Հոմսը, Մոսուլը կամ Խլաթը ուղիղ ձևով Եգիպտոսին չէին ենթարկվում, թեև այս բոլոր քաղաքներում իշխում էին Այյուբյան տոհմի տարբեր ներկայացուցիչները: Միաժամանակ այդ առանձին միավորները գտնվում էին գրեթե մշտական ներքին պայքարների մեջ:

Էլ ավելի բարդ էր Հյուսիսային Ասորիքի վիճակը 1216-1231 թվականներին, որի ինքնիշխան տիրակալը մինչ այդ Սալահ ալ-Դինի որդի ալ-Մալիք ալ-Ջահիրն էր: Սկսած 1193-ից մինչև իր մահը նրան նույնիսկ հաճախ կոչում էին «սուլթան», իսկ երկիրը՝ «սուլթանություն»: Սակայն ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի մահվանից (1216) հետո, երբ գահին բազմեց մանկահասակ որդին՝ ալ-Ազիզը իրավիճակը փոխվեց: Ճիշտ է ալ-Ազիզի խնամակալը կամ աթաբեկը՝ Շիհաբ ալ-Դին Տուղրիլը իմաստուն կերպով կառավարում էր երկիրը (մինչև 1231 թ.), բայց և այնպես Հյուսիսային Ասորիքը գտնվում էր Մոսուլի հովանավորության տակ:

Այդ ընթացքում Հալեպը բավականաչափ անկախ էր ներքին և նույնիսկ որոշ չափով արտաքին հարցերում, բայց և այնպես այն գտնվում էր կրկնակի գերիշխանության տակ: Մեկը Եգիպտոսի սուլթանն էր, որի գերիշխանությունը հիմնականում բարոյական բնույթ էր կրում, իսկ մյուսը՝ Ջազիրայի ալ-Աշրաֆը, որի ազդեցությունն ավելի շոշափելի էր և որը մի տեսակ հովանավորի դեր էր ստանձնել Հալեպի հանդեպ:

Ահա այս բարդ «համադաշնության» հետ դիվանագիտական բնույթի նամակագրություն սկսեց Խորեզմշահերի թագաժառանգ Ջալալ ալ-Դինը, այն բանից հետո երբ մոնղոլներից հալածվելով իր բանակի հետ հայտնվեց արևմտյան Իրանում և նվաճեց Ատրպատականը, վերջ դնելով Ելուկուզյանների (Իլդեգիդյանների) ամիրությանը<sup>2</sup>:

1225-ին, երբ Ջալալ ալ-Դինը հայտնվեց տարածաշրջանի սահմանագլխին Այյուբյան եղբայրները, գրեթե ինչպես միշտ, գտնվում էին ներքին պայքարների ու մրցակցության մեջ: Ընդ որում ուժերի հարաբերակցությունն այսպիսին էր՝ Եգիպտոսին տիրում էր ալ-Քամիլը, Կենտրոնական ու Հարավային Ասորիքին՝ ալ-Մուազզամը (կենտրոն ունենալով Դամասկոսը) իսկ Ջազիրային (Վերին Միջագետք) և Վանա լճի ավազանին՝ ալ-Աշրաֆը: Սրանցից հատկապես վերջին երկուսի միջև լուրջ պայքար էր ընթանում:

1225 թվականին Ջալալ ալ-Դինի մոտ երկու անգամ պատվիրակություն եկավ ալ-Մուազզամից, որի արդյունքում կնքվեց դաշինք ընդդեմ ալ-

<sup>2</sup> Այստեղ տեղին է հիշել, որ դեռևս 1218 թվականին իր հայրը՝ Խորեզմշահ Մուհամմադ իբն Թեքիշը, նամակով դիմել էր այդ ժամանակվա Եգիպտոսի Այյուբյան սուլթան ալ-Ադիլին օգնություն խնդրելով ընդդեմ մոնղոլների (Տե՛ս **Stephen Hemphreys**, 1977, 176).

Աշրաֆի: Նպատակը հստակ էր՝ ջախջախել Ջազիրայի ու Հայաստանի<sup>3</sup> տիրակալին: Ընդ որում այս դաշինքին մասնակցում էին նաև Իրբիլի տեր Արտուխյան Գյոքթոռնին, որն ըստ նախատեսված պլանի պիտի հարձակվեր Մոսուլի վրա, ալ-Մուազզամը, որը պիտի գրավեր Հոմսն ու Համան, իսկ Ջալալ ալ-Դինը՝ հարվածելու էր Խլաթին ու Վանա լճի ողջ ավազանին<sup>4</sup>:

Ջալալ ալ-Դինն ու իր նոր ձեռք բերած դաշնակիցները իրենց նվաճողական պլանների իրագործմանն անցան շուրջ մեկուկես տարի անց միայն, քանի որ 1225-1226 թվականներին խորեզմյան ամրոցովին զբաղված էր Վրացական պետության դեմ արշավանքներով ու ասպատակություններով: Այդ ընթացքում նա Գառնիի (1225) բախտորոշ ճակատամարտում հաղթանակ տարավ և 1226-ի սկզբին գրավեց մայրաքաղաք Թբիլիսին, այդ ընթացքում նաև ավարառության ենթարկելով Վրաստանի և Հյուսիսային Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր<sup>5</sup>:

1226 թ. նոյեմբերին Ջալալ ալ-Դինը անսպասելի հայտնվեց Խլաթի մոտ: Նրանք գրոհեցին Խլաթի պարիսպների վրա ու թեև շուտով ներխուժեցին քաղաք, բայց այնքան տարված էին կողոպուտով, որ բնակչությունն ու կայազորը ի վերջո դուրս շարժեցին նրանց: Այս անգամ արդեն Ջալալ ալ-Դինը կանոնավոր պաշարման ենթարկեց քաղաքը, սակայն սաստիկ ցուրտն ու Ատրպատականից ստացած տագնապալի լուրերը ստիպեցին նրան հեռանալ Խլաթից<sup>6</sup>:

Դրանից հետո շուրջ երկու տարի (1226-ի վերջից մինչև 1228-ի երկրորդ կեսը) Ջալալ ալ-Դինը գտնվում էր Իրանում և Իրաքում, ուստի Այյուբյանների տիրությունները հարավ-արևմտյան Հայաստանում (որոնց նրանք տիրացել էին 1207-ին) մնացին անձեռնմխելի:

Շուտով Դամասկոսի տեր ալ-Մուազզամը հիվանդացավ ու մահացավ 47 տարեկան հասակում: Դրանով իսկ Ջալալ ալ-Դինը տարածաշրջանում կորցրեց իր գլխավոր դաշնակցին:

1228 թվականի երկրորդ կեսին Ջալալ ալ-Դինը կրկին անսպասելի հայտնվեց տարածաշրջանում: Նա բավական հաջող պատերազմ էր մղել մոնղոլների դեմ Իրանում, որի պսակը իր հաղթանակն էր Իսֆահանում: Ահա այնտեղից նա արշավեց ուղիղ դեպի Խլաթի գավառը՝ ամայացնելով այն: Դրանով նա կարծես վրեժ լուծեց իր նախկին անհաջողության համար, ապա կրկին վերադարձավ Ատրպատական: 1229 թվականին խո-

<sup>3</sup> Այդպես էին արաբական աղբյուրներն անվանում Վանա լճի ավազանը, կամ Մեծ Հայքի հարավ-արևմտյան մասը (Վ.Տ.-Ղ.):

<sup>4</sup> Stephen Hemphreys, 176-178.

<sup>5</sup> Մարգարյան Հ., 1981, 125-139:

<sup>6</sup> Նույն տեղում:

րեզմցիները դարձան Այյուբյանների գլխավոր մտահոգությունը արտաքին հարաբերություններում<sup>7</sup>:

Թեև ժամանակակիցներն ու պատմագիրները Ջալալ ալ-Դինին համարում են մի բախտախնդիր<sup>8</sup>, իսկ նրա բոլոր արշավանքները բնորոշում որպես կողոպուչական, սակայն հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ 1225-1230 թվականներին գրեթե ողջ Իրանն ու Վրացական թագավորությունը (Հյուսիսային Հայաստանի հետ միասին) գտնվում էին Ջալալ ալ-Դինի տիրապետության տակ: Խլաթի երկրորդ պաշարումից հետո (1229) ակնհայտ էր, որ նույն ճակատագիրն է սպասում Հարավ-արևմտյան Հայաստանին, Ջազիրային, Ասորիքին (Այյուբյան տիրույթներ), Փոքր Ասիային (Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանություն), ինչպես նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորությանն ու խաչակրաց տիրույթներին:

1229թ. օգոստոսի վերջին Ջալալ ալ-Դինը անսպասելի հայտնվեց Խլաթի պարիսպների տակ իր հետ բերելով պաշարողական մեքենաներ: Խլաթի գրավումը այս անգամ ևս շատ դժվար խնդիր դարձավ նրա համար: Քաղաքը դիմացավ գրեթե 10 ամիս: Խլաթցիները դիմադրեցին աներևակայելի քաջությամբ ու տոկունությամբ, բայց ի վերջո, 1230 թ. ապրիլի 14-ին խորեզմցիները գրոհեցին պարիսպների վրա և մի աշտարակից կարողացան ներխուժել քաղաք: Սկսվեց կոտորածն ու կողոպուտը: Կայազորի մնացորդները փախան միջնաբերդ, բայց երկար դիմադրել չկարողացան:

Փաստորեն 1230 թ. գարնանը Ջալալ ալ-Դինը արդեն ի վիճակի էր կատարելու նոր լայնածավալ նվաճումներ: Իրավիճակը ստիպեց տարածաշրջանի պետություններին սթափվելու և կտրուկ քայլերի դիմելու մի կողմ դնելով նախկինում եղած հակասությունները: Խլաթի անկումը Այյուբյաններից ոչ պակաս անհանգստացրել էր Իկոնիայի սուլթան Քայ Կուբադին, որը որոշեց հարթել իր բոլոր հակասությունները Այյուբյանների հետ: Նա անմիջապես բանագնացներ ուղարկեց ալ-Քամիլի և ալ-Աշրաֆի մոտ, որի արդյունքում մի դաշինք գոյացավ նրանց միջև: Եզիպտոսի սուլթանը ալ-Աշրաֆին նշանակեց բոլոր Այյուբյան գործերի հրամանատար<sup>9</sup>:

Ալ-Աշրաֆը սկզբում իր հետ ուներ ընդամենը 700 զինվոր: Նրան միացան Հալեայի, Հոմսի, Համայի, Դիյար Մուդարի և Մոսուլի ուժերը: Ի

<sup>7</sup> Ռենե Գրուսեն վկայակոչելով լատին պատմիչների տեղեկությունները եզրակացնում է, որ Ջալալ ալ-Դինի հրոսակների ներխուժման վտանգը այնքան մեծ էր, որ երկու Այյուբյան եղբայրները՝ ալ-Քամիլը և ալ-Աշրաֆը դիմեցին անգամ Ֆրիդրիխ II կայսրի օգնությանը: (Տե՛ս **R. Grousset**, 382)

<sup>8</sup> Առաջին հերթին այն պատճառով, որ նա թեև ուներ շատ մարտունակ մի բանակ, բայց կորցրել էր իր երկիրն ու պետությունը, հետևաբար ավելի նման էր թափառական ավազակի, քան մի մեծ պետության ղեկավարի, որը նվաճումներով ընդարձակում է իր տիրապետությունը: (Վ.Տ.-Ղ.)

<sup>9</sup> **Stephen Hemphreys**, 217-218.

վերջո նաև Բանյասի ու Մայյաֆարիկի նույնի միանալով գորքը հասավ 5000-ի: Խառռանի մոտ բանակ կազմելով ալ-Աշրաֆը Եփրատի հովտով գնաց դեպի Սեբաստիա, որտեղ միացավ Քայ Կուբադի 20000-անոց հեծելազորին:<sup>10</sup>

Երբ Ջալալ ալ-Դինը լսեց իր դեմ ստեղծված զինակցության մասին նա դուրս եկավ Խլաթից փորձելով հարվածել սելջուկներին նախքան նրանց միանալը ալ-Աշրաֆի հետ: Բայց Խարբերդի մոտ նա անսպասելի հիվանդացավ ու թեև մի քանի օրից ստիպեց իրեն շարունակել առաջխաղացումը, բայց արդեն պահը կորցրել էր: 1230 թ. օգոստոս 7 -ին Խարբերդից Երզնկա ուղղվելով Ջալալ ալ-Դինը դեմ հանդիման դուրս եկավ սելջուկների 6000-անոց<sup>11</sup> մի զորաբանակի: Վերջիններս հանկարծակիի գալով այդ օրը ջախջախիչ պարտություն կրեցին: Բայց սա ընդամենը նախերգանքն էր:

1230 օգոստոս 9 -ին, Երզնկայից ոչ հեռու, Յասի-Չիմեն գյուղի մոտ Ջալալ ալ-Դինը հանդիպեց դաշնակիցների հիմնական ուժերին: Եթե հավաստի է Բար Հեբրեոսի հիշատակած թիվը, ապա Ջալալ ալ-Դինն ուներ թվական գերազանցություն՝ 40 հազար<sup>12</sup> ընդդեմ 25 հազարի: Նրա առաջապահները ուժեղ հարձակման ենթարկվեցին սելջուկ-այյուբյան բանակի կազմում կռվող բեդուինների կողմից: Հաջորդ օրը խորեզմցիները քիչ էր մնում գրավեին այն բլուրը, որի վրա դաշնակիցները տեղավորել էին իրենց ուժերը, բայց հանկարծ ինչ որ մի քամի մեծ փոշի առաջացրեց, որի հետևանքով նրանք միմյանց տեսադաշտից անհետացան: Ըստ երևույթին Ջալալ ալ-Դինի հիվանդ լինելը ևս ինչ որ դեր խաղաց: Ի վերջո խորեզմցիներն սկսեցին նահանջել: Ապա նահանջը վերածվեց փախուստի և Այյուբյանների ու սելջուկների հեծելազորը նետվեց նրանց հետևից վերջնականապես ջախջախելով հակառակորդին: Ջալալ ալ-Դինը մի կերպ փրկվեց փախչելով Խլաթ, ապա հասնելով մինչև Խոյ<sup>13</sup>:

Երզնկայի ճակատամարտի մասին հիշատակող արաբական<sup>14</sup> և ասորական<sup>15</sup> աղբյուրներից և ոչ մեկը չի հիշատակում հայերի և ֆրանկների մասնակցության մասին: Ուստի բացառիկ են 13-րդ դարի երկու հայ հեղինակների տեղեկությունները: Այդ մասին է վկայում Կիրակոս Գանձակեցին իր «Հայոց Պատմության» մեջ, ինչպես նաև 13-րդ դարի Անանուն Սեբաստացի տարեգիրը իր «Ժամանակագրության» մեջ:

<sup>10</sup> Նույն տեղում:

<sup>11</sup> Ըստ Բար Հեբրեոսի սելջուկների թիվը 4000 էր: Bar Hebraeus, 1976, 395.

<sup>12</sup> Նույն տեղում:

<sup>13</sup> Stephen Hemphreys, 219.

<sup>14</sup> Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, 1973, 256-257, Ibn al-Athir, 2003, 486-487, տես նաև Իբն ալ-Ասիր, 1981, 339-340:

<sup>15</sup> Bar Hebraeus, 395.

Պատմիչների մեծամասնությունը նշում է, որ դաշնակիցների բանակը շուրջ 25.000 էր, որը հիմնականում բաղկացած էր Իկոնիայի սելջուկների 20 հազարանոց բանակից<sup>16</sup>:

Համաձայն Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդման, Երզնկայի ճակատամարտին բացի սելջուկներից ու Այյուբյաններից մասնակցել են նաև հայերն ու խաչակիրները: Նկարագրելով Խլաթի պաշարումն ու գրավումը խորեզմցիների կողմից, պատմիչը հիշատակում է երեք սուլթանների՝ Քամիլ և Աշրաֆ Այյուբյանների և Իկոնիայի Քայ Կուբադի զինակցությունն ընդդեմ Ջալալ ալ-Դինի, ապա ավելացնում է. «Կոչեցին իւրեանց օգնական և ի զօրացն հայոց, որ յաշխարհին Կիլիկեցոց, և ի ֆռանկացն ծովեզերեայց, և եկին տալ պատերազմ ընդ խորագմեցոյն Ջալալադինի»<sup>17</sup>: Ապա նկարագրում է Երզնկայի ճակատամարտը հետևյալ կերպ. «Եւ իբրեւ եկին մօտ առ միմեանս, զանգիտեցին երկոքին կողմանքն և ոչ իշխէին խառնիլ ընդ իրեարս: Ապա քրիստոնէայքն, որ ի հայոց և ֆռանկաց, խրախուսեալք յԱստուած, դիմեցին ի վերայ նոցա: Եւ էին թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի, և զօրութեամբն Քրիստոսի հարին զօրսն և ի փախուստ դարձուցին: Եւ զայն տեսեալ զօրացն տաճկաց՝ յարձակեցան և նոքա. և հարին կոտորեցին զբազումս մինչ ի մուտս արևուն: Ապա հրաման ետուն սուլտանքն ոչ պնդել զհետ փախստէիցն, իբր այն՝ թէ հաւատակիցք նոցա իցեն: Եւ դադարեցին ի պնդելոյ զհետ նոցա: Իսկ սուլտանքն, զի արք բարեպաշտք էին, ոչ ապերախտ լինէին առ զօրն քրիստոնէից, զի գիտացին, թէ ի ձեռն նոցա ետ տէր զյաղթութիւնն»<sup>18</sup>:

Բացի Կիրակոս Գանձակեցուց նման տեղեկություն գտնում ենք նաև նրա ժամանակակից Անանուն Սեբաստացու տարեգրության (XIII դ.) մեջ<sup>19</sup>:

«...Իսկ սուլտանն դառնայ ի Թավրեզ: Զկնի տարո մի գա ի Գագ և ի Տփլիս և զքրիստոնայքն զոր կոտորեաց և զոր ի հաւատոց հանէին: Զնոյն ի Գանձակ և ի Նախչուան առնէին: Եւ ապայ երթայ ի վերայ Ալատին սուլտանին Հոռոմոց, աւերէ զբազում գաւառս: Իսկ սուլտանն փախուցանէ զնայ և նայ զնայ ի Մուղան: Ալատինն և Աշրափն և Քէմիլ, եղբայր իւր, կոչեն յաւգնութիւն ի զօրուն Հայոց և ի Կիլիկեայ և ի ֆռանկաց. և փախուցանեն զնայ մինչև ի Մուղան. և Թաթարն փախուցանէ զնայ մինչև յԱմիթ և ոմանք ասեն սպանել ի Թաթարէն, և այլք, թէ հետիոտս փաղչէր և ճանաչեալ զնա ոմն եսպան. և խնդրեցաւ վրեժ արեան մանկանց անմեղաց»<sup>20</sup>:

Չի բացառվում, որ այս Անանուն ժամանակագիրը իր տեղեկությունը քաղած լինի հենց Կիրակոս Գանձակեցու երկից: Առաջին հայացքից

<sup>16</sup> **ан-Насави**, 256-257.

<sup>17</sup> **Կիրակոս Գանձակեցի**, 228-229:

<sup>18</sup> Նույն տեղում, 229-230:

<sup>19</sup> Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, 1956, 118-172:

<sup>20</sup> Նույն տեղում, 138:

տպավորություն է ստեղծվում, որ այստեղ հավելյալ տեղեկություն կա՝ բացի կիլիկեցի հայերից ևս ինչ որ «Հայոց գործի» մասին: Մակայն ուշադիր ընթերցումը ցույց է տալիս, որ մեծ հավանականությամբ գործ ունենք գրչական սխալի հետ, ավելորդ մի «և» կա (որի դիրքը ևս անտրամաբանական է), որը հանելով ստանում ենք՝ «ի գործուն Հայոց ի Կիլիկեայ և ի ֆռանկաց»: Սա առավել հավանական է, եթե նկատի ունենանք, որ Անանուն Մեբաստացու տեքստը ընդհանուր առմամբ անփույթ է գրված:

Կիլիկիայի պատմության վաստակաշատ ուսումնասիրող Գրիգոր Միքայելյանը իր աշխատության մեջ լիովին հենվում է Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկության վրա. «Բայց 1230 թ. Աշրաֆը, իր եղբայր Քամիլը և Իկոնիայի սուլթան Ալա ադ-Դին Քեյ Կուբադը միավորվելով օգնության կանչեցին նաև ծովեզրյա ֆրանկներին և Կիլիկիայի հայկական գործը և Խլաթի մոտ տեղի ունեցած եռօրյա ճակատամարտում ջախջախեցին Ջելալ էդ-Դինին»<sup>21</sup>: Միքայելյանը չի փորձում այլ աղբյուրներով հաստատել հայերի ու ֆրանկների մասնակցության հավաստիությունը, ինչպես նաև կոալիցիայի մեջ մտնելու դրդապատճառները, զինվորների թիվը, ովքեր էին նրանց հրամանատարներն ու վերջապես ինչ ենք հասկանում ասելով «ծովեզրյա ֆրանկներ»: Նշենք նաև, որ ճակատամարտը տեղի ունեցավ ոչ թե Խլաթի, այլ Երզնկայի մոտ:

Քլոդ Մութաֆյանը նույնպես անդրադառնում է այս ճակատամարտին, ընդ որում, բացի Կիրակոս Գանձակեցուց նա հղում է նաև Անանուն Մեբաստացու «Ժամանակագրությունը» այն դնելով շրջանառության մեջ<sup>22</sup>:

Հույն պատմաբան Ալեքսիս Մավրիդիսը, նույն ճակատամարտի մասին գրելուց հետո, ավելացնում է. «Քալկուբադ I-ը դիվանագիտական հաղթանակ տարավ ընդունելով ալ-Քամիլի և ալ-Աշրաֆի օգնության առաջարկը, քանի որ հաղթանակի դեպքում նա կկարողանար իր պայմանները թելադրել Փոքր Ասիայի ապագա ստատուս քվոյի հարցերում: Կիլիկյան թագավոր Հեթում Ա-ը նույնպես ստիպված էր Կոնիային մատակարարել ֆրանկոհայկական մի զորամիավորում»:<sup>23</sup>

Փորձենք պարզել, թե Երզնկայի ճակատամարտին կիլիկեցիների մասնակցությունը որքանով էր հավանական և որքանով էր թելադրված հայոց թագավորության մինչ այդ վարած արտաքին քաղաքականությամբ:

Հայտնի է, որ Կիլիկյան Հայաստանը Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության հանդեպ 1216-ից հետո ուներ որոշակի վասալական պարտավորություններ: Դա տեղի ունեցավ այն բանից հետո, երբ Լևոն Ա թագավորը,

<sup>21</sup> Микаэлян Г., 1952, 296. Մոտավորապես նույն միտքը կրկնվում է նաև Հայ ժողովրդի պատմության (ՀՀ ԳԱ բազմահատորյակ) 3-րդ հատորի (Երևան, 1976) 605 էջում (հեղ. Բաբայան Լ.):

<sup>22</sup> Moutafian C., 2012, 127-128.

<sup>23</sup> Alexis G. C. Savvides, 1981, 181.

որն իր գահակալության նախորդ տարիներին միայն հաղթանակներ էր տարել, իր սիրելի սպարապետ Կոստանդինին սելջուկյան գերությունից ազատելու համար թե տարածքային զիջումներ կատարեց և թե ընդունեց Իկոնիայի սուլթանի գերակայությունը, որն ըստ երևույթին ենթադրում էր նաև ռազմական ուժ տրամադրելու պարտավորություն:

Երեք տարի անց՝ 1219-ին, նման առիթ ներկայացավ, ըստ Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայերեն տարբերակի շարունակողի: Երբ սուլթան Քեյքաուսը արշավանքի դուրս եկավ ընդդեմ Հալեպի Այյուբյանների (Մոսուլի հովանավորության տակ գտնվող) նա օգնական ուժեր ստացավ Հայոց թագավորից: Ըստ աղբյուրի՝ սելջուկները մի շարք բնակավայրեր գրավեցին Այյուբյաններից և արդեն սպառնում էին մայրաքաղաք Հալեպին: Հենց այդ ժամանակ Հալեպի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դին Տուդրիլը օգնության համար նամակ է ուղարկում Լևոն թագավորին: Վերջինս հարևան պետությանն օգնելու նպատակով դիմում է խորամանկության: Նա իր հերթին նամակով Իկոնիայի սուլթանին հաղորդում է, որ իբրև թե տվյալներ ունի սուլթանության ներսում ձևավորված դավադրության մասին: Այս լուրն առնելով, սելջուկները վերադառնում են Իկոնիա՝ թողնելով նախապես գրավված բնակավայրերը: Դրանով իսկ ոչ միայն Հալեպը փրկվեց սելջուկյան հարձակումից, այլև ալ-Աշրաֆը ետ իվեց մինչ այդ կորցրած բնակավայրերը<sup>24</sup>:

Փաստորեն, եթե մինչև 1216 թ. Հայոց թագավորության և Հալեպի Այյուբյանների միջև կային բավական լարված հարաբերություններ, որոնց գագաթնակետը 1203-1206 թվականների պատերազմն էր, ապա 1216-ից հետո բոլորովին այլ իրավիճակ է ստեղծվում: Այդ տարիներին Հալեպի սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի մահը, Լևոն Մեծագործի վերջին երեք տարիների թուլությունն ու կորուստները, Իկոնիայի սուլթանության աննախադեպ հզորացումը և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության հարձակողական պահվածքը հարևանների հանդեպ, Սսին ու Հալեպին դարձնում էին բնական դաշնակիցներ:

Ինչպես արդեն վերևում նշվեց Այյուբյան տոհմի ավագ ներկայացուցիչների և առաջին հերթին Ջազիրայի տեր Մալիք ալ-Աշրաֆի հովանավորությունը չէր վերացնում Հալեպի ինքնիշխանությունը: Ինչպես նշում է արևելագետ Անն-Մարի Էդդեն, այն թույլ էր տալիս Հալեպի ամիրությանը պահպանելու եթե ոչ լիարժեք անկախությունը, բայց առնվազն ինքնավարությունն ու բարգավաճելու հնարավորությունը<sup>25</sup>: Համենայն դեպս Հալեպի աթաբեկը այնքան ինքնուրույնություն ուներ, որ կարող էր մի այլ (այն էլ քրիստոնյա) պետության միապետին դիմել օգնության խնդրանքով: Հատկանշական է, որ աթաբեկը դիմում է մի պետության, որի զինվորները

<sup>24</sup> Տեառն Միխայելի պատրիարքի ասորոց ժամանակագրություն, 1870, 520-522: Տես նաև Վահան Տեր-Ղևոնդյան, 2010, 45-55:

<sup>25</sup> Anne-Marie Eddé, 1999, 89.



(թեկուզ և ստիպողաբար) միացել են իրենց թշնամու բանակին: Ավելին, դա մի պետություն էր, որի հետ մինչ այդ եղել էին հիմնականում թշնամական հարաբերություններ: Մյուս կողմից՝ աչք է զարնում Լևոն թագավորի արագ և համարձակ արձագանքը, որով նա մեծ ծառայություն է մատուցում երեկվա հակառակորդին: Այս ամենը ցույց է տալիս, թե որքան շատ բան էր փոխվել տարածաշրջանում և որ ժամանակի թելադրանքն էր զինակցությունը Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի Այյուբյանների միջև:

Այդ զինակցության մի նոր փաստ արձանագրվեց 1226-ին<sup>26</sup>, որի համառոտ նախապատմությունը հետևյալն է: Այն բանից հետո, երբ Զաբեյի հետ ամուսնանալով Հայոց թագավոր հռչակված Ֆիլիպին (1222-1224) Կիլիկիայի վերնախավը մեկուսացրեց ու բանտարկեց, ռազմական բախում տեղի ունեցավ Հայոց թագավորության և Անտիոք-Տրիպոլիսի կոմսության միջև: Ֆիլիպի հայրը՝ Բոհեմունդ IV-ը, իր նպատակին չհասնելով, փորձեց հակակիլիկյան պետությունների մի դաշինք ստեղծել՝ հայոց դեմ գրգռելով Իկոնիայի սուլթանությանը: Վերջիններս 1225-1226-ի ձմռանը ներխուժեցին Կիլիկիա, գրավեցին չորս ամրոց, բայց ձյան ու ցրտի պատճառով՝ վերադարձան իրենց երկիրը:

Ահա այստեղ է, որ կրկին գործեց Միս-Հալեպ զինակցությունը, որի մասին պերճախոս կերպով վկայում է Իբն ալ-Ասիրը. «Հայերը լուր ուղարկեցին Հալեպի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դինին՝ օգնության կանչելով և զգուշացնելով, որ վատ կլինի, եթե բրինսը գրավի իրենց երկիրը, քանի որ Հալեպի գավառներին դրացի է»<sup>27</sup>: Աթաբեկը անմիջապես «գորք ու զենք» ուղարկեց հարևան հայկական պետությանը: Դրանից հետո թեև Բոհեմունդը անձամբ արշավեց Կիլիկիայի վրա, բայց ձախողվեց ու նահանջեց: Փաստորեն Հալեպի օգնությունը վճռական նշանակություն ունեցավ Բոհեմունդին վերջնականապես ետ մղելու և թշնամական շրջափակումից դուրս գալու գործում<sup>28</sup>: Հավանական է, որ հալեպցիներին առանձնապես համոզելու կարիք էլ չկար, քանի որ նրանք գիտակցում էին կիլիկեցիների հետ ունեցած շահերի ընդհանրությունը: Չի բացառվում նաև, որ 1226-ին Հալեպի Այյուբյանների ցուցաբերած աջակցությունը կիլիկեցիներին փոխհատուցումն էր 1219-ին Լևոն թագավորի մատուցած ծառայության:

Իկոնիայի սելջուկներին օգնական զորք տրամադրելու պարտավորությունը, որի մասին պայմանավորվածություն կար 1216-ից, գործել է ընդամենը մեկ անգամ 1219-ին, այն էլ փաստորեն՝ ոչ լիարժեք: Ավելին, ինչպես տեսանք, ի վերջո այն ստացավ հակասելուկյան բնույթ: Այդ պարտավորության նշաններ այլևս չեն երևում ոչ 1226-ին, ոչ էլ դրանից հետո՝ մինչև 1230-ը: Ուստի որևէ հիմք չկա Երզնկայի ճակատամարտին հայերի մասնակցությունը բացատրել Իկոնիայի սելջուկների հանդեպ

<sup>26</sup> Տե՛ս Իբն ալ-Ասիր, 333, Վ. Տեր-Ղևոնդյան, 1994, 131-133:

<sup>27</sup> Ibn al-Athir, 469-470, Իբն ալ-Ասիր, 333:

<sup>28</sup> Ibn al-Athir, 470.

վասալական պարտավորությամբ: Իսկ եթե կիլիկեցիները արձագանքել են երկու հիմնական ուժերից (սելջուկներ և Այյուբյաններ) որևէ մեկի կոչին՝ («կոչեցին իւրեանց օգնական») կամ առաջարկին, ապա դա մեծ հավանականությամբ Այյուբյաններն էին:

Իբն ալ-Ասիրը Երզնկայի ճակատամարտում հաղթանակի գործում կարևոր դեր է վերապահում Այյուբյանների զինուժին, թեև այն քառակի զիջում էր սելջուկներին: Այդ մասին նա գրում է «...իսկ Աշրաֆի հետ կար մոտավորապես հինգ հազար [զինվոր], սակայն ընտիր, քաջ ու պատերազմներում կոփված զորքեր էին, լավ զինված ու արաբական կրակոտ նժույգներով: Նրանց հրամանատարն էր Հալեբի զորքերի ամիրներից մեկը, որը կոչվում էր Բզզ ալ-Դին Օմար իբն Ալի, որը Հաքքարի քրդերից էր և վերին աստիճանի քաջարի, ընտիր հատկություններով ու ազնիվ բարքի տեր»<sup>29</sup>:

Այն, որ անկախ իրենց թվից հենց Այյուբյաններն էին խորեզմցիների դեմ հիմնական կոփողները, հաստատում է նաև ասորի պատմիչ Բար Հեբրեոսը՝ ճակատամարտի նկարագրությունից հետո նշելով, որ «... և Մալիք Աշրաֆը հաղթական էր» (չի գրում «Քայ Կուբադը հաղթական էր»)<sup>30</sup>:

Կիրակոս Գանձակեցին հայերի ու ֆրանկների թվի մասին գրում է. «Եւ էին թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի»: Սա ենթադրել է տալիս, որ նրանց թիվը միասնաբար հավանաբար հասնում էր մոտ 800-900-ի: Հավանական է, որ 25000-անոց բանակի մեջ 800-900 զինվորը կարող էր նկատի չառնվել ժամանակի պատմագիրների կողմից, մանավանդ եթե որևէ միապետ, կամ նշանավոր իշխան նրանց չէր առաջնորդում:

Կիլիկեցիների հնարավոր մասնակցությունը քննելիս ավելորդ չէ նկատել, որ Երզնկայի (Յասի Չիմենի) ճակատամարտի ժամանակ թեև Կիլիկիայի թագավորն էր Հեթում Ա-ը, սակայն իրականում երկրի ղեկավարն էր նրա հայրը՝ Կոստանդին Պալլը: Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշում է «Սկսած 1221 թվականից, երբ Կոստանդինն ստանձնեց Ջալեղ թագուհու խնամակալությունը, մինչև 1236 թվականը, այն է՝ Հեթում թագավորի չափահաս դառնալու ժամանակը, նա, ըստ էության, Հայոց թագավորության միահեծան տերն էր...»<sup>31</sup>:

Միաժամանակ, թեև խորեզմցիների դեմ պայքարը Այյուբյանների կողմից ղեկավարում էր ալ-Աշրաֆը, սակայն Հալեպում մինչև 1231-ը փաստացի ղեկավարն էր աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դին Տուղրիլը, Կոստանդին Պալլի գործակիցը 1226-ին, որը 1230-ին ևս կարող էր որոշակի դեր խաղալ Ջալալ ալ-Դինի դեմ կռավիցիայի մեջ կիլիկեցիներին ներգրավելու հարցում:

<sup>29</sup> Իբն ալ-Ասիր, 340:

<sup>30</sup> Bar Hebraeus, 395.

<sup>31</sup> Տեր-Պետրոսյան Լ., 2007, 286:

Այսպիսով, 1216-ից հետո Սիս-Հալեպ հարաբերություններում (անուղղակիորեն նաև Սիս-Մոսուլ հարաբերություններում) տիրապետող է դառնում համագործակցությունն ու զինակցությունը: Վերջինիս վկայությունն են պատմիչների հաղորդումները 1219-ի և 1226-ի իրադարձությունների մասին: Այս շարքին կարելի է ավելացնել նաև 1230-ի Երզնկայի ճակատամարտը:

Այսպիսով ուրվագծվում է հետևյալ պատկերը: Երզնկայի ճակատամարտում թվական մեծ գերազանցություն ունեին Ռումի սելջուկները, սակայն բուն ռազմական գործողություններում վճռական դեր են ունեցել Այյուբյանները:

Ամենայն հավանականությամբ հայերի մասնակցությունը որևէ ձևով կապված չէ Իկոնիայի սուլթանի հանդեպ տարիներ առաջ ստանձնած պարտավորությունների հետ և նրանց մասնակցությունը ինքնիշխան որոշում է եղել և ավելի շուտ թելադրված ընդհանուր թշնամու դեմ միավորվելու և արհավիրքը Կիլիկիայից հեռացնելու գիտակցությամբ: Բացի այդ, ըստ երևույթին, քրիստոնյաները մաս են կազմել Այյուբյան միացյալ զորաբանակի:

Հայերին ընդգրկելու գործում դեր են խաղացել երկու խնամակալների՝ Հալեպի աթաբեկ Շիհաբ ալ-Դինի և Կիլիկիայի Կոստանդին Պալի վաղեմի կապերն ու բարեկամությունը: Հայկական (նաև ֆրանկ) ուժերը կովել են հենց Այյուբյան (հավանաբար Հալեպի) զորաբանակի կազմում: Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը թեև չի հիշատակում քրիստոնյաների մասնակցության մասին, սակայն եթե մեր վերոհիշյալ ենթադրությունը (որ քրիստոնյաները ներառված էին Հալեպի Այյուբյանների զորաբանակում) ճիշտ է, Իբն ալ-Ասիրի հաղորդումը չի հակասում Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկությանը: XIII դարի արաբ պատմիչը նկարագրելով Երզնկայի ճակատամարտը, գրում է «Ճակատամարտն սկսեց Իզզ ալ-Դին Օմար իբն Ալին՝ Հալեպի զորքի գլուխն անցած: Ջալալ ալ-Դինը չկարողացավ դիմադրել կամ դիմանալ, այլ փախուստի դիմեցին ինքը և իր զորքը»<sup>32</sup>: Եթե համարենք, որ նախահարձակ եղած Հալեպի զորքի կազմում էին նաև քրիստոնյաները, ապա դա համընկնում է Կիրակոս Գանձակեցու տեղեկության հետ: Մյուս կողմից իհարկե վերապահությամբ պետք է ընդունել և ակնհայտ չափազանցություն համարել, երբ հայ պատմիչը հաղթանակի դափնիներն ամբողջությամբ վերագրում է հայերին ու ֆրանկներին:

Լուսաբանման կարիք ունի նաև ֆրանկների մասին հիշատակությունը, որոնք Կիրակոս Գանձակեցու և Անանուն Սեբաստացու մոտ մշտապես հիշատակվում են հայերի հետ միասնաբար. «Եւ էին թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի»<sup>33</sup> արտահայտությունը ևս հուշում է, որ սրանք մեկ միասնական զորամիավոր են եղել և չեն շեշտում, թե դրա հատկա-

<sup>32</sup> Ibn al-Athir, 487, տես նաև Իբն ալ-Ասիր, 340:

<sup>33</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, 229-230:

պես ո՞ր մասն էին կազմում հայերը և ո՞ր մասը խաչակիրները: Մնում է պարզել, թե հատկապես ո՞ր խաչակիրների մասին է խոսքը: Ալեքսիս Սավվիդիսի «Կիլիկյան թագավոր Հեթում Ա-ը նույնպես ստիպված էր Կոնիային մատակարարել ֆրանկոհայկական մի զորամիավորում»<sup>34</sup> արտահայտությունը այն տպավորությունն է ստեղծում, որ «ֆրանկ» զինվորներին ոչ թե ինչ որ մի խաչակիր պետություն էր տրամադրել, այլ դրանք արդեն իսկ Կիլիկյան Հայաստանի տարածքում հաստատված խաչակիր ռազմիկներ են: Եթե դա ճիշտ է, ապա մեծ հավանականությամբ դա կարող էին լինել հոգևոր-ասպետական միաբանությունների անդամներ: Ինչպես հայտնի է, 1230-ին արդեն իսկ Կիլիկիայում հաստատված էին բոլոր երեք միաբանությունները՝ Հիվանդախնամներ, Տաճարականներ և Տևտոններ: Հաշվի առնելով որոշ հանգամանքներ կարելի է ենթադրել, որ Երզնկայի ճակատամարտին հայերի հետ կարող էին մասնակցել Հիվանդախնամներ կամ Տևտոններ<sup>35</sup>, հավանաբար հաշվի առնելով այն մեծ վտանգը, որ հաղթանակի դեպքում Ջալալ ալ-Դինը կարող էր սպառնալ Արևելյան Միջերկրականի քրիստոնյա պետություններին:

XIII դարի առաջին չորս տասնամյակները համարվում են Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության հզորագույն շրջանը: Հենց այդ շրջանում այս պետությունը մեծ ծաղկում ապրեց, միաժամանակ այս կամ այն չափով իր ազդեցությունը տարածելով ողջ Փոքր Ասիայի վրա: Սակայն այդ քառասնամյակի մեջ պետք է առանձնացնել վերջին տասներեք տարին (1230-1243), երբ Ռումի սուլթանությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Դրանք Ալա ալ-Դին Քայ Կուբադի գահակալության (1220-1237) վերջին ու Դիյաս ալ-Դին Քայ Խոսրովի II-ի (1237-1246) առաջին տարիներն էին, երբ Ռումի սուլթանության ազդեցությունը տարածվեց Փոքր Ասիայից էլ դուրս, դեպի Ասորիք, Վերին Միջագետք, Մեծ Հայքի հարավ-արևմուտքը և Վրաստանի արևմտյան որոշ շրջանները: Սա պայմանավորված էր հենց Երզնկայի հաղթանակով:

Նշանավոր պատմաբան Կլոդ Կայենը գտնում է, որ խորեզմցիների արշավանքներից ու Յասի Չիմենի ճակատամարտից հետո Իկոնիայի սելջուկների գերիշխանությունը Փոքր Ասիայում առավել ակնհայտ դարձավ: Նրանց բացահայտ հավակնությունները նաև Հարավ-արևմտյան Հայաստանի և Ջազիրայի Այյուբյան տիրությունների հանդեպ ստիպեցին Այյուբյաններին կրկին միավորվել ընդդեմ երեկվա դաշնակցի<sup>36</sup>: Պատահական չէր նաև, որ Հեթում Ա-ի հատած երկլեզվյան՝ հայ-սելջուկյան դրամները վերաբերում են հենց այդ շրջանին: Հեթումը նման դրամներ է հատել իր և Ռումի երկու սուլթանների՝ Քայ Կուբադ I-ի (1220-1237) և նրա որդու՝ Քայ Խոսրով II-ի (1237-1246) անունով: Քայ Կուբադի օրոք հատված դրամ-

<sup>34</sup> Alexis G. C. Savvides, 181.

<sup>35</sup> Մարի-Աննա Շեվալիե, 2007, 66-67:

<sup>36</sup> Claude Cahen, 1940, 645.

ներում թվականը նշված չէ, սակայն կարելի է մեծ հավանականությամբ նշել, որ դրանք վերաբերում են Քայ Կուբադի վերջին տարիներին՝ 1233-1237 (ամեն պարագայում 1230-ից հետո), իսկ Քայ Խոսրովի հետ համատեղ դրամները ընդգրկում են վերջինիս գահակալության ողջ շրջանը (1237-1246)<sup>37</sup>:

Ակնհայտ է որ, Երզնկայի ճակատամարտը դրական նշանակություն ուներ նաև Կիլիկիայի համար, քանի որ Ջալալ ալ-Դինի հրոսակների ներխուժումը Հայոց թագավորություն մի իսկական աղետ կլիներ իր ծաղկուն շրջանը ապրող Կիլիկիայի համար: Մյուս կողմից պարզ էր, որ խորեզմիների ահարկու բանակի ջախջախումից հետո, չունենալով լուրջ մրցակից, Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունը փորձելու էր իր գերիշխանությունը տարածել դեպի արևելք ու հարավ: Ստեղծված իրավիճակում Հեթում Ա-ը չէր կարող բացահայտ առճակատման գնալ և պետք է ողջամիտ համարել նրա կողմից Իկոնիայի գերիշխանության ժամանակավոր ընդունումը: Միաժամանակ ակնհայտ է, որ առաջին իսկ հարմար առիթի դեպքում կիլիկեցիները փորձելու էին թոթափել վասալական կախվածությունը Իկոնիայից, մի բան որ մեծապես պայմանավորեց Հայոց թագավորության դիրքորոշումը հետագայում՝ մոնղոլների և սելջուկների միջև Չմանկատուկի 1243-ի ճակատամարտում և դրան հաջորդած եռանդուն դիվանագիտական քայլերը հայ-մոնղոլական դաշինք հաստատելու ուղղությամբ:

1230 թ. ճակատամարտին հայերի և խաչակիրների մասնակցությունը հաստատող այլ աղբյուրներ (բացի Կիրակոս Գանձակեցու և Անանուն Սեբաստացու գործերից) առայժմ չեն հայտնաբերված, բայց Հայոց թագավորության նախորդ տարիների (1216-1230) արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրումն ու տարածաշրջանում ձևավորված ուժերի հարաբերակցության վերլուծությունը գալիս է հաստատելու հայ պատմիչների վերոհիշյալ հաղորդումները:

Կիլիկյան Հայաստանի համար Երզնկայի ճակատամարտի նշանակությունն ու Ջալալ ալ-Դինի բանակի վերջնական ջախջախմանը հայ զինվորների մասնակցության բացահայտումը կարևոր նշանակություն ունեն Հայոց թագավորության արտաքին հարաբերությունների պատկերը վեր հանելու առումով: Առավել ևս, որ Հեթում Ա-ի երկարատև գահակալման առաջին շրջանի (1226-1243) վերաբերյալ տեղեկությունները սակավ են, մի բան, որ ստիպում է հետազոտողին եղած բոլոր աղբյուրների հաղորդումներից առավելագույնը քաղելով լույս սփռել Կիլիկիայի ավելի քան մեկուկես տասնամյակի արտաքին քաղաքականության վրա:

<sup>37</sup> Nercessian Y.T., 1995, 126-127.

## ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

**Կիրակոս Գանձակեցի**, – 1961, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961

Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1956:

**Մարգարյան Հ.**, – 1981, Ջալալ ադ-Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքի պատմության շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1981:

**Շեվալիե Մարի-Աննա**, – 2007, Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 2007:

Տեառն Միխայելի պատրիարքի ասորոց ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1870:

**Տեր-Ղևոնդյան Վ.**, – 1994, Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները 1145-1226 թթ., Երևան, 1994:

**Տեր-Ղևոնդյան Վահան**, – 2010, Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն ու Հալեպի սուլթանությունը՝ դաշնակիցներ, Հայոց պատմության հարցեր, 11, Երևան, 2010:

**Տեր-Պետրոսյան Լ.**, – 2007, Խաչակիրները եւ հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007:

Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Իրն ալ-Ասիր, Երևան, 1981:

**Микаэлян Г.**, – 1952, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

**Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави**, – 1973, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, пер.с арабск. З. М. Бунятова, Баку, 1973.

**Alexis G. C.Savvides**, – 1981, Byzantium in the Near East:Its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols A.D. c.1192-1237, Thesalonics, 1981.

**Anne-Marie Eddé**, – 1999, La principauté Ayyoubide d'Alep (579/1183 – 658/1260), Stuttgart, 1999.

**Claude Cahen**, – 1940, La Syrie du Nord a l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris, 1940.

**Hebraeus Bar**, – 1976, The Chronography of Gregory Abu'l-Faraj Bar Hebraeus, eng.tr.Ernert A.Wallis Budge, Amsterdam, 1976.

**Ibn al-Athir**, – 2003, Al-Kamil fi l-Tarikh, t. X, Beirut, 2003.

**Moutafian C.**, – 2012, L'Arménie du Levant, t. I, Paris, 2012.

**Nercessian Y.T.**, – 1995, Armenian coins and their values, Los Angeles, 1995.

**René Grousset**, – 2006, Histoire des Croisades et royaume franc de Jerusalem, v.III, 2006 (1936,1991).

**Stephen Hemphreys**, – 1977, From Saladin to the Mongols, The Ayyubids of Damascus,1193-1260, New York, 1977.

**БААН ТЕР-ГЕВОНДЯН**

*Кандидат исторических наук  
Институт древних рукописей Матенадаран имени  
св. Месропа Маштоца  
vterghevondian@gmail.com*

## **УЧАСТИЕ КИЛИКИИ И СЕВЕРНОЙ СИРИИ В КОАЛИЦИИ ПРОТИВ ДЖАЛАЛ АЛ-ДИНА**

### **РЕЗЮМЕ**

Возникновение и развитие государства в Киликии примерно совпадает с эпохой владычества сельджуков и монголов на Ближнем Востоке (XI-XIV вв.). За этот период произошло несколько судьбоносных сражений регионального значения, каждое из которых предопределило дальнейшую судьбу местных государств на несколько десятилетий вперед.

К числу таких сражений можно отнести битву 1230 г. при Ерзинка (Йаси - Чименскую битву), во время которой объединенные вооруженные силы местных государств разгромили хорезмскую армию Джалал ал-Дина, державшую в страхе весь регион в течение шести лет.

Безусловно, в победе при Ерзинка основную роль сыграло Иконийское сельджукское государство и различные воинские подразделения (из Дамаска, Алеппо, Хомса, Хамы, Дийар Мудара, Банйаса, Майяфарикина) Аййубидской “конфедерации”.

Арабские и сирийские историки (Ибн ал-Асир, Ал-Насави, Бар Эбрей и др.), передающие сведения об этом сражении и о составе коалиции против хорезмского принца, упоминают лишь сельджуков и Аййубидов. Однако, армянский историк Киракос Гандзакци (“История Армении”) и летописец Аноним Севастийский (“Летопись”) сообщают также об участии армян и франков в сражении в рядах коалиции. Правда, они отмечают, что число армян и франков вместе взятых не достигало и 1000-и человек (при общей численности войска в 25.000). И тем не менее, сам факт участия важен для выявления нюансов внешней политики Киликийского царства в годы, о которых сохранилось мало сведений.

Поскольку дополнительные источники, подтверждающие сведения вышеупомянутых армянских авторов пока не найдены, была сделана попытка проверить насколько эти сведения соответствовали политике и межгосударственным взаимоотношениям предыдущей эпохи. Исследование внешней

политики Армянского царства, а также анализ баланса сил установившихся в регионе в 1216-1230 гг., полностью подтверждают правдоподобность сведений армянских источников.

После смерти Салах ал-Дина (1193г.) Аййубидский султанат был поделен на части между его сыновьями и братом. Северная Сирия с центром в Алеппо перешла к одному из его сыновей – ал-Малик ал-Захиру, который правил как суверенный правитель и даже величался “султаном”. При его правлении взаимоотношения с Киликийской Арменией были напряженные, а иногда и вражеские (война 1203-1206 гг.). Однако многое изменилось в 1216 году. Скончался ал-Малик ал-Захир, правителем стал его малолетний сын, находящийся под опекой регента (атабека) – Шихаб ал-Дин Тугрила, а сам Алеппский эмират перешел под покровительство Аййубидских правителей Мосула. В то же время некоторый спад, наметившийся в последние годы правления Левона I (1216-1219) в Киликии совпал с беспрецедентным усилением Иконийского султаната и подчеркнуто агрессивным поведением графства Антиохии -Триполи. Все эти изменения в регионе сделали Сис и Алеппо естественными союзниками.

Свидетельством о взаимопомощи (войском, оружием или дипломатией) между Армянским царством и Алеппским эмиратом являются следующие события: в 1219 г. армяне поддерживают Алеппских и Мосульских Аййубидов в их борьбе против Иконийского султаната (источник: Продолжатель Михаила Сирийца). Алеппо же, в свою очередь, в 1226 г. помогает Армянскому царству в его борьбе против графства Антиохии-Триполи и того же Иконийского султаната (источник: Ибн ал-Асир).

Вероятнее всего, участие армян в коалиционных силах в битве против Джалал ал-Дина является продолжением того же сотрудничества. Сопоставление сообщений историков показывает, что воины-христиане участвовали в битве при Ерзинка по всей вероятности в составе Аййубидских формирований. Последние уступали по численности сельджукской армии в четыре раза, но именно они сыграли решающую роль в разгроме огромной армии хорезмийцев.

Вхождению киликийцев в состав коалиции мог способствовать и человеческий фактор. Дело в том, что в 1230 г. фактическими правителями Северной Сирии и Киликии были регенты Шихаб ал-Дин Тугрил и Константин Байл, которые уже имели опыт налаживания сотрудничества между этими странами.

Очевидно, что битва при Ерзинка в 1230 г. имела положительное значение для Киликии, так как вторжение орд Джалал ал-Дина в процветающее армянское царство стало бы настоящей катастрофой. С другой стороны было ясно, что после разгрома могущественных хорезмийцев, Иконийский султанат, не имея серьезных противников, постарается расширить зону своего влияния на восток и на юг. В создавшейся ситуации армянский царь Хетум I в 30-ые и в начале 40-ых гг.13-го века не мог пойти на прямую конфронтацию и счел целесообразным временно принять главенство иконийских султанов. В то же



время киликийцы были готовы использовать любой шанс, чтобы избавиться от всякой зависимости от Иконии. Именно этим во многом объясняется позиция Армянского царства в 1243 г. во время битвы при Чиманкатуке и последующие энергичные шаги армянской политической элиты за установление прочных союзнических отношений с монголами.

**VAHAN TER-GHEVONDIAN**

*Ph.D in History*

*The Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts-Matenadaran*

*vterghevondian@gmail.com*

## **THE INVOLVEMENT OF CILICIA AND NORTHERN SYRIA IN THE COALITION AGAINST DJALAL AL-DIN**

### **SUMMARY**

The creation and development of the Armenian state in Cilicia approximately coincides with the epoch of Seldjuk and Mongol domination in the Middle East (XI-XIV cc.). During that period a number of decisive battles took place each of them defining the fate of local states for some decades.

The Yerzinka (or Yasi Chimen ) battle of 1230 can be considered as one of those decisive fights, where the united forces of the local states defeated the Khorezm army of Djalal al-Din. The latter was keeping in terror the whole region for about six years.

There were two leading forces in the battle of Yerzinka: the Seldjuk sultanate of Iconium and the united forces (Damascus, Aleppo, Homs, Hama, Diyar Mudar, Banyas, Mayyafarikin) of the Ayyubid “confederation”.

The Arab and Syriac historians (Ibn al-Athir, al-Nasawi, Bar Hebraeus et c.) reporting about this battle provide information only on seldjuks and the Ayyubids as members of the coalition. In that sense the reports of Armenian historians of 13<sup>th</sup> c. Kirakos Gandzakeci (History of Armenia) and Anonimus of Sebaste (Chronicle) are exceptional. They inform about participation of Armenians and Franks together with the Muslim contingents in the coalition. Though they precise that the number of Armenians and Franks was less than 1000 (in an army of 25.000 soldiers), all the same the fact of participation is important to reveal the nuances of the foreign policy of the Kingdom of Cilicia, especially in a period of time when there are few reports.

We haven't yet found additional evidences confirming the statements of above-mentioned Armenian authors. At the same time a thorough research of the foreign policy of Armenian kingdom and the analysis of the power balance in the region in 1216-1230 demonstrates the credibility of their reports.

Following the death of sultan Salah al-Din (1193) his empire was divided among his sons and his brother. The Northern Syria, with a center in Aleppo, became the possession of his son al-Malik al-Dhahir. He governed as a sovereign

ruler and sometimes was called “sultan”. During his governance the relations with Cilician Armenia were tense and even hostile for some years (the war of 1203-1206). But the conditions were completely changed in 1216. After al-Malik al-Dhahir passed away, his infant son came to the power under the tutelage of a regent (atabek) – Shihab al-Din Tughril. Meanwhile the Aleppo emirate itself came under the patronage of Ayyubide rulers of Mosul. In the same period, through the last years of Levon I (1216-1219) certain weakening became apparent in Cilicia, which coincided with an unprecedented strengthening of the sultanate of Iconium and an aggressive behavior of the County of Antiochia-Tripoli. All these changes that took place in the region eventually made Sis and Aleppo natural allies.

One can find at least two eloquent evidences of mutual assistance (with soldiers, weapons or diplomacy) between the Armenian kingdom and the Aleppo emirate. In 1219 Armenians helped the Ayyubids of Aleppo and Mosul confronting the sultanate of Iconium (source: Continuer of Michael the Syrian) while in 1226 it was the turn of Aleppo to help the Armenian kingdom in its struggle against the County of Antiochia-Tripoli and the sultanate of Iconium (source: Ibn al-Athir).

Most probably the battle against the army of Djalal al-Din was another occasion to continue the established cooperation between the two countries. The comparison of the reports of historical sources makes us to think that the Christian soldiers participated in the Yerzinka battle together with the contingents of the Ayyubid army. The latter was four times smaller than the Seldjuks’, however it played a decisive role in defeating the huge army of Khorezm. Personal relationship also could contribute to the involvement of the Cilician Armenians in the coalition: in 1230 the *de facto* rulers of both Northern Syria and Cilicia were the regents – Shihab al-Din Tughril and Constantin Bayl, who had already played a role in the establishment of previous alliances and had preserved personal contacts.

Obviously the result of Yerzinka battle in 1230 had a positive impact on Cilicia, as the invasion of the hordes of Djalal al-Din into the flourishing kingdom of Cilicia could be a disaster. On the other hand after the defeat of the khorezmian army the sultanate of Iconium got rid of serious adversaries and started to extend its influence towards east and south. Under the new circumstances Armenian king Hethum I had to avoid the direct confrontation with the powerful sultanate in 30ees and early 40ees of 13<sup>th</sup> c. and temporarily recognize the supremacy of the sultans of Iconium. At the same time the Cilician Armenians were ready to use any opportunity to get rid of dependency from the northern neighbor. To a large extent it explains the position of the Armenian kingdom towards the battle of Chimankatuk in 1243 and subsequent dynamic efforts of Armenian political elite for the sake of establishing a durable alliance with the Mongols.